Türklük Araştırmaları Dergisi - 18 (Güz 2005)

MENSUBİYET İLE ASABİYET ARASINDA *ÂL-İ FÂTIMA*

MUSTAFA S. KÜÇÜKAŞCI
(Marmara Üniversitesi)

Cahiliye dönemi Arap toplumunda kabilenin hakim ailesini temsil eden "*ehlü'l-beyt*" tabiri, İslâmiyet'den sonra Hz. Muhammed'in ailesi ve soyu manasına gelen bir tabir olarak kullanılmıştır.[1] Aynı şekilde meşhur bir kimsenin soyuna, kabilesine, hanedanına veya temsil ettiği fikirlere bağlı olan kesimler için kullanılan "*âl*" tabiri İslâm tarihinde ilk defa "*Âl-i Muhammed*" şeklinde Hz. Muhammed'in yakın çevresi için kullanılmış, sonraki dönemlerde ise İslâm dünyasında kurulan devletlerin "Âl-i Abbâs", Âl-i Büveyh", "Âl-i Osmân" gibi bir hanedana mensubiyeti ifade eder hâle gelmiştir.[2] Bu bağlamda Hz. Muhammed'e getirilen salâtü selâmda geçen "*Âl-i Muhammed*" kavramının kapsamına kimlerin girdiği konusu tartışılmış; kendilerine zekat ve sadaka verilmesi yasaklanan, soy (*neseb*) bakımından Hz. Muhammed'e en yakın kimseleri ifade ettiği konusunda genel bir kanaat oluşmuştur.[3] Bu kanaatin oluşması, Âl-i Muhammed'in fazilet ve üstünlüğüne doğrudan veya dolaylı olarak temas eden âyetlerin varlığı[4], hadis

---

1 İbn Manzur, *Lisânü'l-Arab*, Beyrut ts., XI, 29. Hz. Muhammed, Ali, Fâtıma, Hasan ve Hüseyin'den oluşan beşlinin Ehl-i beyt'i oluşturdukları hususu bilinmektedir. "*Ehl-i kisâ*", "*pençe-i âl-i abâ*" veya "*hamse-i âl-i abâ*" adı da verilen bu beş kişinin Ehl-i beyt'den oldukları tevâtür derecesine ulaşan rivayetlerle sabittir. Geniş bilgi için bkz. Tirmizî, *Sünenü't-Tırmızî*, "Menâkıb", 31; Mustafa Öz, "Ehl-i Beyt", *DİA*, X, 498-499; M. Abduh Yemanî, *Allâmu Evladeküm Muhabbete Âl-i beyti'n-nebi*, Cidde 1992, 15-25.

2 İbn Manzur, XI, 37-39; Ahmet Özel, "Âl", *DİA* , II, 305-306.

3 Bkz. Mustafa Öz, "Ehl-i Beyt", 498-500.

4 Bkz. Âl-i İmrân 3/61; el-Ahzâb 33/6, 28-34, 53.

literatüründe onlara saygı beslenmesinin istenmesi ve bunun Hz. Muhammed'i sevmenin bir gereği sayılmış olmasıyla doğrudan ilgilidir.[5]

Bu bakımdan Hz. Muhammed'in kızı Fâtıma'nın iki oğlu vasıtasıyla devam eden soyundan gelenler için seyyid ve şerif tabirleri kullanılmış; bunların toplum içerisinde rencide olmamaları ve kendilerine olan saygının sarsılmaması Ortaçağ'da kurulan Müslüman-Türk devletlerinin kabul etmiş oldukları temel bir prensip olmuştur. Hz. Muhammed'in soyundan gelen Âl-i Fâtıma'ya yönelik bazı hizmetler ifa etmek için nakîb, nakîbüleşraf veya nakîbünnükebâ adı verilen görevliler tayin eden bu devletler, toplum içerisinde büyük hürmet gören seyyid ve şeriflerin şecerelerini kaydederek[6], seyyidlik iddiasında bulunanların (müteseyyid), seyyidlere sağlanan imtiyaz ve imkânlardan istifade etmelerini engelleyerek onların toplum içerisindeki statüleri ve asâletlerinin görünürlük kazanması için kendilerini yükümlü görmüşlerdir.[7] Hz. Muhammed'in soyundan gelme şerefini taşıyan Âl-i Fâtıma İslâmiyet'in erken döneminden itibaren siyaset sahnesinde çeşitli şekillerde yer almışlardır. Emevîler ve özellikle de Abbâsîler'in ilk döneminde Ehl-i beyt'e karşı izlenen sert tutum ve yapılan haksızlıklar bunların siyaset içerisinde etkin olma arayışlarını hızlandırmıştır. Toplumun çeşitli kesimlerinden büyük destek gören Âl-i Fâtıma'nın siyasî etkinliklerini artırma çabaları ve bunun asabiyet kavramıyla ilişkisi bu yazının konusunu oluşturacaktır.

İbn Haldun nesep asabiyesinin (*en-nesebü'l-hassa*) hakim olduğu bedevîlerin atalarının nüfûz ve kahramanlıklarıyla övünürken, sebep asabiyesinin (*en-nesebü'l-amme*) hakim olduğu şehirlilerin şahıslarına ait ahlakî fazilet ve bilgileriyle övündükleri görüşünü ileri sürmekte, soy birliği veya organik yakınlıktan kaynaklanan ve en ileri derecede ilkel (bedevî) topluluklarda görülen asabiyetin, toplulukların yerleşik ve medenî hayata geçmeleri

---

5 Bu konuda geniş bilgi için bkz. İbn Hacer el-Heytemî, *es-Savâ'iku'l-muhrika*, Beyrut 1985, 218-314.

6 İbn Haldun, kendi zamanına kadar Ehl-i beyt'in soy zincirinin sıhhatli bir şekilde geldiğini kaydeder (*Mukaddimetü İbn Haldun*, nşr. Derviş Cüveydî, Kahire ts., 31).

7 Âl-i Fâtıma mensuplarının beratlarının bulunması başta olmak üzere Âl-i Muhammed'in toplum içerisinde özellikle Osmanlı dönemindeki konumları hakkında geniş bilgi için bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, "Lütfi Paşa Âsafnâmesi", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1991, 98; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, Ankara 1988, 171-172; Rüya Kılıç, *Osmanlıda Seyyidler ve Şerifler*, İstanbul 2005, 62-69.

nisbetinde gücünü kaybettiğini belirtmektedir.[8] Bu noktadan hareketle bir devletin kurulması ve sürdürülmesi kadar, dinî davetin yapılabilmesi için de asabiyete ihtiyaç duyulmaktadır.[9]

İslâm öncesinde Arap toplumundaki siyasî yapılanmada en önemli unsur bir babadan geldiğine inanan insanların meydana getirdiği kabile esasıydı. Genellikle erkek soyundan gelen akrabalık bağına dayanan, hilf, câr ve velâ yoluyla yeni katılmaların olduğu kabileye içerisinden özellikle de yaşlı kimseler arasından seçilen seyyid, şerif, emir, rab veya şeyh adı verilen şahıslar başkanlık yapar ve bunlar kabilenin en şereflisi olarak kabul edilirlerdi.[10] Diğer bütün semavî dinlerde olduğu gibi Hz. Muhammed'in daveti cahiliye devri bedevî kabile teşkilatının yerine şehir hayatının ideallerini hedefleyen bir toplum ortaya çıkarmayı ve kabile asabiyetini aşarak dağınık olarak yaşayan Araplar'ı birleştirmeyi amaçlamıştı.[11] Bu bakımdan Hz. Muhammed'in sırasıyla Abdülmuttalib, Haşim, Abdümenaf ve Kureyş'in sonunda Mekke'nin tamamının desteğini almaya çalışması bu hususu teyit etmektedir.[12] Nitekim Arap asabiyesini temsil eden ve Kâbe'den dolayı buna dinî anlam da katan Kureyş seçkinleri, Hz. Muhammed'in davetine Haşimoğulları'nın öne çıkacağı endişesiyle karşı çıkmışlardı.[13] Bu karşı çıkış sadece Kureyş ile sınırlı değildi ve diğer Arap kabileleri de Kâbe çevresinde oluşan asabiyete bağlı kalarak İslâm'a girmeyi reddetmişlerdi.[14] Ayrıca Haşimîler'in Hz. Muhammed'e sahip çıkmaları, amcası Ebu Talib gibi davete

---

8 İbn Haldun, 120-125. Asabiyet kavramı hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Manzur, *Lisânü'l-Arab*, I, 605; Mustafa Çağrıcı, *DİA*, III, 453-454; Ümit Hassan, *İbn Haldun'un Metodu ve Siyaset Teorisi*, Ankara 1977, 196-222.

9 Bkz. İbn Haldun, 147-149; Adem Apak, *Asabiyet ve Erken Dönem İslâm Siyasî Tarihindeki Etkileri*, İstanbul 2004, 65.

10 Arap toplum yapısı içerisinde bedevîliğin yeri hakkında geniş bilgi için bkz. Mustafa Fayda, "Bedevî", *DİA* , V, 311-316.

11 Ömer Ferruh, *el-Arab fi Hazaratihim ve Sekafetihim*, Beyrut 1981, 124.

12 Bkz. J. Wellhausen, Arap Devleti ve Sukutu, çev. Fikret Işıltan, Ankara Üni. İlahiyat Fak. Yay., Ankara 1963, 2; Apak, 74-75.

13 İbn İshak, *Sîretü İbn İshak*, nşr. Muhammed Hamidullah, Konya 1981, 170; İbn Hişam, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, nşr. Ömer A. Tedmurî, I, 301 vd. Mekkeliler'in Ebu Talib'e başvurmaları, Hz. Muhammed'e ve ona tâbi olanlara fizikî ve psikolojik baskı uygulamaları bu hususu teyit etmektedir. Geniş bilgi için bkz. Apak, 63-69.

14 Hicretten sonra Mekke'ye gerçekleştirilen Hudeybiye seferinin hedefleri arasında İslâmiyet'in Kâbe'ye bakışını göstermek de bulunuyordu (Mustafa S. Küçükaşcı, *Cahiliye'den Emeviler'in Sonuna Kadar Haremeyn*, İstanbul 2003, 149-152).

olumlu cevap vermeseler de desteklemeleri[15] ve Hz. Muhammed, ailesi ve ona tâbi olanlara yönelik uygulanan boykotun başarılı olmaması da asabiyet kavramıyla doğrudan ilişkilidir.[16] Çünkü asabiyet genel anlamda "bağlılık", özel anlamda ise "soy bağlılığı" anlamına gelmektedir.[17] Kabile asabiyetinin birleşik bir otoritenin oluşumunu engellemiş olması Medine'de hicretten sonra toplumun oluşumuna katkıda bulunmuş; aynı şekilde Medineliler'in Haşimoğulları ile akrabalık bağının bulunması da yeni toplumun oluşumuna yardımcı olmuştu.[18]

İslâm öncesinde Hz. Muhammed'in büyük dedesi Haşim b. Abdümenaf ile kardeşi Abdüşşems'in oğlu Emevîler'in nisbet edildikleri Ümeyye arasında bir rekabet mevcuttu. Haşimîler Mekke ve Kâbe'nin idaresiyle ilgili olarak hacc için Mekke'ye gelen Araplar'a su ve yiyecek sağlama görevlerini üstlenmişlerken, Emevîler ise başkumandanlık görevini uhdelerinde bulunduruyorlardı. Haşimîler'in yürüttükleri bu görevler onların Arap toplumu içerisinde manevî otoritelerini artırırken, başkumandanlık da Emevîler'in maddî otoriteyi temsil etmelerini sağlamaktaydı. Bu iki kabile arasındaki rekabet İslâm sonrasında farklı bir boyut kazanarak Mekke'nin fethine kadar devam etti.[19]

Hz. Muhammed ile soy birliği bulunduğu için Mekke ve Medine dönemlerinde etkinliği artan Haşimî asabiyetinin Hz. Muhammed'in vefâtından sonra siyasî olaylarda yoğun olarak hissedildiği görülür. Hz. Ebu Bekir'in halife seçilmesinden hoşnut olmayan Ebu Süfyan'ın Hz. Ali'yi yeni halifeye bayrak açmaya davet eden şu sözlerinde, ileride oğlu Muaviye

---

15 Ebu Talib'in davranışı, sözleri ve vasiyeti Hz. Muhammed'e destek olmak konusunda Haşimîler'in politikasını belirlemiştir. Hatta farklı bir tutum sergileyerek Kureyş müşrikleriyle birlikte hareket eden Ebu Leheb'i annesine şikayet etmesi de öncelikle asabiyet kavramıyla ilişkilidir (İbn İshak, 129-131, 136-137).

16 Abdülaziz ed-Durî, *Mukaddimetün fi Tarihi Sadri'l-İslâm*, Beyrut 1984, 40.

17 Hassan, 204-208.

18 Durî, *Mukaddimetün fi Tarihi Sadri'l-İslâm*, 41.

19 Haşimîler Hz. Muhammed'e Mekke'deki diğer kabilelere göre daha olumlu davrandılar. İçlerinden bazıları ilk Müslümanlar arasında yer alırken yeni dine girmekte gecikenler de, Ebu Leheb gibi bazı istisnalar hariç olmak üzere Hz. Muhammed'i hep desteklediler. Buna karşılık içlerinde Osman b. Affan gibi ilk Müslümanlar'dan bazı kimselerin bulunduğu Emevîler'in büyük çoğunluğu ise Hz. Muhammed'in İslâmiyet'e açık davetinin başlamasından itibaren Mekke halkının Müslüman olmasını engellemeye çalıştılar, hatta bu hareketin öncülüğünü üstlendiler. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Makrizî, *en-Niza ve't-Tehasum fima beyne Benî Ümeyye ve Benî Haşim*, nşr. Hüseyin Mun'is, Kahire 1988; İbrahim Sarıçam, *Emevî-Hâşimî İlişkileri İslam Öncesinden Abbâsîlere Kadar*, Ankara 1997.

tarafından siyaset hayatı içerisine sokulacak olan nesep asabiyeti zihniyetinin izlerine rastlanmaktadır: '*Ey Ali! Kureyş'in en zayıf kabilesinden bir adama biat ettiniz. İdarenizi Ebu Kuhafe'nin oğluna vermekten memnun musunuz? Neden bu işi Kureyş'in en zayıf ve küçük kabilesine bıraktınız?*'[20] Hz. Ali, Ebu Süfyan'ın Haşimî-Emevî rekabetini bir tarafa bırakarak kendisini asabiyet temelli siyasî hedeflere yöneltmek istemesine olumlu yaklaşmamıştır.[21] Çünkü burada Emevîler'in Haşimîler'î desteklemeleri stratejik olmaktan ziyade taktik anlamında bir destek anlamına geliyor ve Hz. Ali'nin temsil ettiği gelenekle uyuşmuyordu.[22] Üçüncü halife Osman toplumda yükselişe geçen nesep asabiyesiyle Hz. Muhammed ve onun halefleri tarafından oluşturulmaya çalışılan İslâmî öğretiyle desteklenen sebep asabiyesine dayalı siyaset felsefesi arasındaki çatışmanın ilk tezahürlerinin ortaya çıktığı dönemde iktidara geldi. İktidarı süresince fetihler sonucu tanışılan yeni kültürlere yönelik olarak ülkenin malî sistemiyle ilgili seleflerinin siyasetini takip etmek istemişse de, özellikle halifeliğinin ikinci döneminde kendini gösteren iç gelişmelerden dolayı buna muvaffak olamamıştı.[23] Bununla birlikte Hz. Osman'ın Kureyşlilik şuuru ile bazı sözler söyleyenlere ve bu tür davranışlarla girenlere ses çıkarmaması, bazı önemli makamlara akrabalarını getirmesi gibi karar ve tasarrufları asabiyet ruhunun yeniden canlanmasının ilk tezahürleri olarak nitelendirilebilir.[24] Hz. Ali, nesep asabiyesinin yükselişe geçtiği, toplumsal değerlerin şekillenmesinde kabile kültürü ve etnik unsurun etkili olduğu bir dönemde halife oldu ve Hz. Muhammed ve onun halifelerini takip ederek oluşturmaya çalıştıkları siyaset geleneğine uygun hareket etmek istedi.[25] Hz. Ali'nin takip etmeye çalıştığı siyasî geleneğin en belirgin özelliği, hilafeti Ehl-i beyt veya herhangi bir gruba değil İslâm toplumunun bütününe tahsis etmiş olmasıydı.[26] Hz. Ali de dahil olmak üzere Raşid Halifeler bu anlayışa uygun olarak iktidara gelmişler ve hilafetleri süresince Hz.

---

20 Ya'kubî, *Tarihu'l-Ya'kubî*, nşr. M. Houtsma, Beyrut ts., II, 126; Taberî, *Tarihu'r-rusûl ve'l-mülûk*, nşr. M. Ebu'l-Fadl, Beyrut ts., III, 209.

21 Belazürî, *Ensabü'l-Eşraf*, nşr. S. Zekkâr-R. Zirikli, Beyrut 1996, II, 773; Ya'kubî, II, 126; Taberî, III, 209.

22 Apak, *Asabiyet...*, 111.

23 Durî, 51 vd., 57.

24 Mustafa Fayda, "Hulefâ-yi Râşidîn", *DİA*, XVIII, 330. Bu arada ilk iki halife döneminde olduğu gibi, Hz. Osman döneminde de Haşimîler'in mülkî idarede etkin olmadıkları buna karşılık Emevîler'in mülkî idarenin her alanında çeşitli görevler üstlendikleri unutulmamalıdır. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Apak, 132-135.

25 Durî, *Mukaddimetün fi Tarihi Sadri'l-İslâm*, 58.

26 Makrizî, 92.

Muhammed'in halifesi sıfatıyla icraat yapmışlar, devlet ve toplum menfaatlerini şahsî menfaatlerinden ayırmaya muvaffak olmuşlardır.[27] Bu noktadan hareket eden Hz. Ali siyâseten hata olarak görülse de, mensup olduğu hilafet geleneklerine uygun olarak Hz. Osman'ın valilerini görevden aldı.[28] Görevden alınmayı kabullenemeyen ve yeni valiyi şehre sokmayan Şam Valisi Muaviye b. Ebu Süfyan, Hz. Muhammed'in kaldırmaya çalıştığı nesep asabiyesini Hz. Osman'ın akrabası sıfatıyla kanını dava etme hakkına sahip olduğunu ileri sürmek temeline dayalı olarak siyasî alana taşıdı.[29] Hz. Ali ile olan mücadelesinde Muaviye, siyasî faaliyetlerini hiçbir zaman Emevî asabiyetine dayandırmayıp daha ziyade Kureyş asabiyetini öne çıkarmış ve buna Güney Araplarını da dahil etmeye çalışarak kabile asabiyetinin alanını genişletmeye çalışmıştır. Hz. Ali ise hilafete geldiği zaman siyaset dışına itilen Haşimîler ve Ensar'ı iktidara taşıyarak kendisine isyan eden Muaviye'nin nesep asabiyetine dayanan siyasetine karşı çıkmaya çalışmış; halifeliği süresince hem iktidarın problemleri hem de Muaviye'nin canlandırdığı nesep asabiyetinin önünü kesmekle uğraşmak zorunda kalmıştır.[30] Hilafeti kabile asabiyetine dayanan bir mücadeleyle meşrû halifeye isyan ederek ele geçiren Muaviye, kabilevî bir ortamda nesep asabiyesini aşamayacağını anlayan Hz. Hasan ile anlaşırken kendi kabilesine gösterdiği ihtimamı Haşimîler'e de göstereceğini vaat etmiş ve bu husus anlaşma metninde kayıt altına alınmıştı.[31] Ancak, diğer maddeler gibi bu maddeyi de dikkate almayan Muaviye, oğlu Yezid'i veliaht ilân ederek devleti veraset kuralını esas alan bir hanedana dönüştürerek Haşimîler'i tamamen iktidardan uzaklaştırmıştır.[32] T. Makrizî'nin, Haşimîler'in iktidardan uzaklaşmalarından çok Emevîler'in söz sahibi olmadıkları hilafete talip olmalarının şaşılacak bir durum ve cüretkâr bir

---

27 Fayda, "Hülefâ-yı Râşidin", 331. Hz. Ali'nin iktidara gelir gelmez eyalet valilerini görevden alması gibi bütün uygulamaları, oluşturulmaya çalışılan siyaset anlayışının ruhundan kaynaklanıyordu.

28 Durî, 58.

29 Muaviye Şam valiliği görevine kardeşi Yezid b. Ebu Süfyan'ın vefâtı üzerine 639 yılında Hz. Ömer tarafından tayin edilmişti. Muaviye'nin Şam valiliğine tayini Emevîler'i çok memnun etmiş ve onurlarının iade edildiğini düşünmelerine sebep olmuştu. Geniş bilgi için bkz. İrfan Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muâviye b. Ebî Süfyân*, Ankara 1990, 81-83.

30 Durî, 60-61; Apak, *Asabiyet...*, 156-157, 169.

31 Dineverî, *el-Ahbaru't-tıvâl*, nşr. Ömer F. et-Tabbâ', Beyrut 1995, 202.

32 Antlaşma metni için bkz. İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, C. J. Tornberg (ed.), Beyrut 1979, III, 405. Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin bu antlaşmadaki ahitlerine bağlı kalmışlardır (Dineverî, 204 vd).

tutum olduğunu ileri sürmesi dikkat çekici bir husustur.[33] Emevîler, iktidarlarının önemli bir kısmında asabiyet anlayışından kaynaklanan kabile ruhunu dinî ve ahlâkî hassasiyetlerin üzerine çıkarmayı prensip olarak benimsemek suretiyle, hak ve adalete bağlı olma, meşveretle iş görme, zulmü önleme gibi genel ilkelere dayalı olarak tasarlanıp oluşturulmaya çalışılan halifelik kurumunun sıradan bir hükümdarlığa dönüştürülmesinin en büyük adımını attılar.[34] Bundan dolayı sadece Âl-i Fâtıma'yı değil kendileri dışında herkesi iktidardan uzaklaştırdılar ve bütün İslâm tarihini etkileyen kötü bir başlangıcın öncüsü oldular. Hz. Hasan Medine'de sakin bir hayat sürmüş ve vefâtında dedesinin yanına defnedilmesini vasiyet etmişti. Hz. Aişe'nin iznine rağmen onun bu isteği Emevî vali ve tarafdarlarınca engellenmiş ve Hz. Hasan Cennetü'l-Bakî'ye defnedilmişti.[35] Hz. Hüseyin'in Hz. Hasan'ın cenaze namazı kılınırken söylemiş olduğu sözler Haşimîler'in Emevîler'e karşı duygularının dışa vurumu gibidir: '*Eğer idarecilerin cenaze namazlarını kıldırmaları gibi bir gelenek olmasaydı sizden birisinin*[36] *bu görevi üstlenmesine izin vermezdim.*'[37]

Muaviye'nin vefâtından sonra (Nisan 680) Emevî tahtına çıkan Yezid'e biat etmeyi reddeden Hz. Hüseyin ve beraberindekilerin 10 Ekim 680'de Kerbela'da hunharca katledilmeleri, o zamana kadar Hz. Ali tarafdarlığı olarak görülen Şiîliği hilafetin Hz. Ali evladının hakkı olduğu inancını bir nas olarak kabul eden bir topluluk haline getirdi.[38] Diğer Emevî halifelerinden farklı bir yaklaşım tarzı benimseyen Ömer b. Abdülaziz, kabile asabiyesinin yerine Hz. Muhammed ve onun halifelerinin uygulamalarını ikame etmeye çalıştı. Toplumun her kesimine haklarını vermeyi amaçlayan Halife, Hz. Ali evladına ve onları destekleyenlere karşı kendisinden önce uygulanan siyasî anlayışı değiştirmeye çalıştı.[39] En son adım olarak da hilafeti saltanat sisteminden çıkararak ehil olan birinin istişarî yolla halife seçilmesinin önünü

---

33 Makrizî, ehl-i kıble içerisinde hilafet konusunda en son söz sahibi olanların Emevîler olduğunu belirttikten sonra şu beyti ilâve eder: '*Nice evi uzak olanlar muradlarına erdiler; Diğerlerinin evi yakındı ama muradlarından uzak kaldılar.*' (Makrizî, 27-28, 68).

34 A. R. Hamilton Gibb, *Studies on the Civilization of Islam*, ed. S. J. Shaw-W. R. Polk, Princeton 1982, 173.

35 Belazürî, IV, 298-299.

36 Hz. Hasan'ın namazını kıldıran Emevîler'in Medine valisi Said b. Âs'ı kasdediyor.

37 Küçükaşcı, *Cahiliye'den Emeviler'in Sonuna Kadar Haremeyn*, 231.

38 Ethem R. Fığlalı, "Hüseyin", *DİA* , XVIII, 520-521.

39 İbnü'l-Cevzî, *Sîretü ve Menakıbu Ömer b. Abdülaziz*, nşr. N. Zerzûr, Beyrut 1984, 131-132.

açmak istedi.[40] Ancak, nesep asabiyesinin şiddetli bir savunucusu ve müessisi olan Emevî ailesinin şiddetle karşı çıktığı bu arzusunu gerçekleştiremeden vefât etti (720).[41] Aslında burada gerek Haşimîler'in gerekse Emevîler'in davranışlarının ve birbirlerine karşı tutumlarının asabiye kavramıyla ne kadar ilişkili olduğu hususu tartışmalıdır. F. Rosenthal, Ortaçağ siyaset felsefesinde asabiyet kavramının 'devlet ve hanedanların oluşumundaki muharrik güç' şeklinde anlaşılması gerektiği görüşünü ileri sürer.[42] Ancak, Ali evladının Emevî ve Abbasî dönemlerinde siyasî taleplerde bulunmalarını doğrudan asabiyet ile ilişkilendirmek doğru değildir ve bu devleti yönetenlerin onlara yönelik sert tutum ve davranışlarının yanı sıra uğradıkları haksızlıkların toplum hafızasında bıraktığı izlerle ilgilidir.[43] Ortaçağ İslâm dünyasında Emevî ve Abbasî yönetimlerinin siyaset anlayışlarının dışında Ehl-i beyt'e karşı kalbî yakınlık ve bağlılık duymak konusunda genel bir kanaat oluşmuş ve toplum bir anlamda Âl-i Fâtıma'yı siyasî faaliyetlere âdeta itmiştir. Bu bakımdan Ehl-i beyt'in siyasî faaliyetlerini İslâm öncesinde var olan ve asabiyet duygusundan kaynaklanan Emevî-Haşimî rekabetiyle ilgisinin bulunmadığı özellikle belirtilmelidir. Hz. Muhammed'in sahabîlerinin özellikle de uzak bölge halkları için ilgi çekicililiği ölümlerinden sonra bile devam etmiştir. Hz. Muhammed'i görüp görmediği tartışmalı olan veya sadece bir kere gören şahısların ilgi gördüğü bir toplumda onun soyundan gelenlere ilgi ve saygı duyulması çok normaldir.[44] Nitekim bütün siyasî ve idarî hayatını Emevî saltanatının ayakta kalmasına harcayan, Ehl-i beyt'in amansız düşmanı olan ve Hz. Ali soyundan olan hanımını Abdülmelik b. Mervan'ın emriyle boşadığı için Ehl-i beyt'e muhalif olan anlamında "*nâsibî*" unvanını alan çok kan dökmekle meşhur Haccac b. Yusuf'un Haşi-mîler'den hiç kimseyi

---

40 İbnü'l-Cevzî, 65-66.

41 Yaklaşık iki buçuk yıl iktidarda kalan Ömer b. Abdülaziz döneminde İslâm medeniyetinin şekillenmesinde önemli roller üstlenen Türkler ve Berberîler arasında Müslüman olanların sayısında ciddi oranda artış olmuştu.

42 Erwin I. J. Rosenthal, *Ortaçağ'da İslam Siyaset Düşüncesi*, çev. A. Çaksu, İstanbul 1996, 129.

43 Kerbela faciasından sonra Emevîler döneminde Irak ve Hicaz bölgesinde Ali evladının bizzat içinde bulunduğu veya desteklediği siyasî faaliyetler hakkında geniş bilgi için bkz. G. Uyar, *Ehl-i Beyt İslam Tarihinde Ali-Fatıma Evlâdı*, İstanbul 2004, 88-131.

44 Sahabî olup olmadığı tartışmalı olan kimselerden olan Reten b. Abdullah ile ilgili tartışmalar için bkz. Zehebî, *Lisanü'l-mizan*, Beyrut 1406, II, 453; İbn Hacer, *el-İsabe fi Temyizi's-sahabîe*, nşr. Adil A. Abdülmevcud v. dğr. Beyrut 1995, II, 434-445.

öldürmediğinin rivayet edilmesi[45] çok dikkat çekicidir.[46] Haccac'ın, Haşimîler evlenebilecek denklikte (*kefâet*) olmadığı için hanımından boşanmasının bizzat Abdülmelik tarafından istenmesi de[47], Âl-i Fâtıma'nın o dönemde toplum içerisindeki konumuna işaret eden bir diğer örnektir.

Mesalikü'l-ebsar fi Memaliki'l-emsar adlı eserinin önsözünde yazma amacını 'yeryüzündeki her şey hakkında kısa bilgiler vermek, her ülkeyi tanıtmak ve halkının sosyal durumunu anlatmak' şeklinde belirten İbn Fazlullah el-Ömerî'nin (ö. 1349) milletlere ve tarihlerine ayırdığı eserinin ikinci bölümünün yirmi dördüncü kısmına şu sözlerle başlar: '*Bu Ehlü'l-beyt'den çok az ve eksik de olsa bir mülke sahip olanların, öne çıkanların anlatılmasıdır (zikridir). Ataları onlara miras bırakmamış, dünya da onlara meyletmemiştir. Bu sebeple dünyada herhangi bir şeye sahip olmadılar. Babaları dünyayı üç talakla boşadığı için dünyanın başkalarına ait olması onlara zarar vermedi ve ahiret onlara kaldı. Nübüvvet (hikmet)*[48] *onlarda devamlıdır; onların dışında olanlar için ise devam eden devletler vardır. İlk olarak Hasenîler'i daha sonra Hüseynîler'i en sonunda da onlarla ilgisi olanları anlatacağız.*'[49]

İbn Fazlullah el-Ömerî'nin burada zikrettiği düvel devlet kavramının çoğulu olup "zafer, güç" veya "hakimiyetin dönüşümlü olarak el değiştirmesi" anlamındadır[50] ve hakimiyetin Ehl-i beyt mensuplarına geçiş sürecini ve onların bunu elde etmek konusundaki çabalarını anlatmaktadır. Emevîler ile başlayan İslâm coğrafyası içerisinde kalan İslâmiyet öncesi devlet geleneklerinin müesseseleşme düzeyinde özümsenmeye başlanması ve Emevîler'in siyasî uygulamalarını etkileyen kabile anlayışı, özellikle Âl-i Fâtıma'ya yönelik izlenilen politikada aynı kalarak uygulama farklılıklarıyla birlikte devam etti. İzlenen bu siyaset ile Emevîler'in son zamanlarında ve

---

45 Şevkanî, *el-Fevaidi'l-mecmua fi'l-ehadîsi'l-mevzua*, nşr. Abdurrahman Y. el-Muallimî, Beyrut 1407, I, 86.

46 Geniş bilgi için bkz. İrfan Aycan, "Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî", *DİA* , XIV, 427-428.

47 İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-nihaye*, Kahire 1988, IX, 36, 128; Şevkanî, I, 87.

48 İbn Cerir et-Taberî, Hz. Davud'a verildiği kaydedilen (el-Bakara 2/251) mülkün siyasî otorite, hikmetin ise nübüvvet olduğunu belirtmek suretiyle nübüvvetin anlamları arasında hikmetin de bulunduğuna işaret eder (Taberî, *Camiu'l-beyan fi tefsiri'l-Kur'an*, nşr. S. C. el-Attar, Beyrut 1995, II, 853-854.

49 İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesalikü'l-ebsar fi Memaliki'l-emsar*, nşr. Yahys el-Cuburî, Abu Dabi 2003, XXIV, 25.

50 Ahmet Davudoğlu, "Devlet", *DİA* , IX, 235.

Abbasîler'in ilk dönemlerinde Âl-i Fâtıma'nın siyasî alanda etkinliklerinin artmasına sebep oldu. Abbasî İhtilâli'nin başarıya ulaşmasında büyük rolü olan Abbasîler'in ilk veziri Ebu Seleme el-Hallâl gibi pek çok önemli şahsiyet Ali evladını destekliyor ve hilafetin daha çok onların hakkı olduğunu düşünüyordu. Hatta Ali evladının açıkça desteklenmesi kuruluş aşamasında Abbasîler için önemli bir problem olmuş, hilafetin Âl-i Ali'ye tevdi edilmesi için çaba gösterilerek bunun için şûra yapılması dahi teklif edilmiştir.[51] Abbasî daveti muhalif bütün unsurları kendi bayrağı altında toplamaya çalışmış ve Haşimîler'in hilafetteki meşrû hak iddialarını politik temel olarak kabul ederek halifenin adını zikretmeksizin sahibine verileceğini ve İslâmî geleneklere uygun davranılacağını vaat etmişti.[52] T. Makrizî hilafetin Abbasîler'e geçiş sürecini şöyle tasvir etmektedir: '*Hilafet Abbasiler'e dinî hassasiyetler zayıflayıp rükünleri sarsıldıktan ve toplumun işinin kişilerin eline zorbalıkla geçmesinden sonra geçti. Hilafeti güç yoluyla, devletleri ayaklandırarak ve toplumun güçlü liderleriyle yaptıkları istişare ve görüşmelerle Horasanlıların desteğiyle Emevî Devleti'ni ortadan kaldırıp doğru yanlış ne şekilde olursa olsun ele geçirdiler. Böylece Müslümanların işleri adil ve temiz kimselere kalmadı, onların başına zühd ve ibadet ehli geçmedi ve onları takva ve emanet ehli de yönetmedi. Bilakis hilafet Kisrâ ve Kayser yönetimlerine dönüştü.*'[53] Tarih ve devlet felsefesini asabiyet diyalektiğine dayandıran İbn Haldun ise bunu tabiî bir süreç kabul ederek hanedanlığın parçalanması çerçevesinde değerlendirerek şunları söyler: '*Abdümenaf oğulları asabiyetine dayanan ve karşılaştıkları refah sebebiyle asabiyetleri dağılan Emevîler inkıraza uğradılar. Daha sonra Abbasîler ortaya çıktılar, Haşimoğulları'nı dizginlediler ve Ali ile Fâtıma evladını katledip nefyettiler.*'[54] Aslında burada söylenen sözler toplumun hem Emevîler hem de Abbasîler'in idare tarzlarından memnuniyetsizliğinin dışa vurumu gibidir ve Âl-i Fâtıma'nın siyasî hareketlerinin temel hareket noktasıdır.

Âl-i Fâtıma Abbasîler'in kuruluşundan itibaren Hicaz başta olmak üzere İslâm dünyasının çeşitli bölgelerinde hakimiyet kurmak için çeşitli

---

51 Ebu Seleme'yi mülkî idarede görevlendirerek ilk vezir unvanını veren Ebu'l-Abbas es-Seffah, onu Ali evladına meyli olduğu endişesiyle öldürtmüştür. Bk. Belazürî, IV, 204; Taberî, VII, 450; Hakkı Dursun Yıldız, "Ebû Seleme el-Hallâl", *DİA* , X, 228-229.

52 Durî, *Mukaddimetün fi Tarihi Sadri'l-İslâm*, 75.

53 Makrizî, 95.

54 İbn Haldun, 270.

girişimlerde bulundular. Ali evladının Medine merkez olmak üzere liderliğini üstlenen Abdullah b. Hasan b. Hasan b. Ali b. Ebî Talib'in[55] yedi çocuğundan dördünün İslâm dünyasının çeşitli bölgelerine giderek siyasî faaliyetlerde bulundukları görülür.[56] Bu hareketlerin tamamı, Emevîler'in son döneminden itibaren İslâm toplumunun önemli bir kesiminin ve Âl-i Fâtıma'nın halife adayı olan Muhammed en-Nefsüzzekiyye'nin etrafında ve onun yönetiminde gelişmişti.[57] Muhammed en-Nefsüzzekiyye için Hi-şam b. Abdülmelik zamanından itibaren propaganda yapılmış olmasının yanında[58], Velid b. Yezid'in katledilmesinden sonra Haşimîler'in Ebvâ ve-ya Mekke'de toplanarak ona biat ettikleri ve bunun Ebu'l-Abbas ile Ebu Ca'fer tarafından da kabul edildiği rivayet edilir.[59] Bu noktadan hareketle biat almaya başlayan Muhammed en-Nefsüzzekiyye ve kardeşi İbrahim, Abbasîler iktidara geldiğinde (750) onları meşrû halife olarak tanımadıkları gibi, ilk halife Ebu'l-Abbas es-Seffah'ı ziyarete de gitmediler.[60] Ebu Ca'fer el-Mansur 754 yılında veliaht sıfatıyla hacca gittiği zaman Abdullah b. Hasan'dan oğullarının yerini öğrenmek istemiş, olumlu cevap alamayınca bu ikili arasında sert tartışmalar yaşanmıştı.[61] Hacc dönüşü esnasında Abbasî tahtına çıkan Ebu Ca'fer Haremeyn valisinden Mekke ve Medine halkından biat almasını istemiş, bu teklifi kabul etmeyen ve hayatlarından endişe eden Muhammed ve İbrahim Medine'den ayrılmak zorunda kalmışlardı. Basra'dan Aden ve Sind'e kadar İslâm dünyasının çeşitli bölgelerinde dolaşarak izini kaybettirmeye çalışan Muhammed, Medine'ye dönerek şehrin yakınlarındaki Radvâ dağı yakınlarındaki Cüheyne kabilesinin himayesinde saklanarak faaliyetlerini gizlice yürütmeye çalıştı.[62] Medine'de görev yapan üç valiyi Muhammed ve İbrahim'i yakalayamadıkları

---

55 Ebü'l-Ferec el-İsfahanî, *Mekatilü't-Talibiyyîn*, nşr. S. Ahmed Sakr, Beyrut ts., 180-181.

56 Âl-i Fâtıma soyundan gelenlerin tamamının değil, özellikle Abbasîler'in ilk döneminde etkili olan ve kalıcı izi bırakan kıyamların üzerinde durulacağı burada belirtilmelidir. Bu sürecin takibi için özellikle şu iki kaynağa bakılabilir: İbn Fazlullah el-Ömerî, XXIV, 25-161; İbn Ebu Zer, *el-Enisü'l-Mutrib*, Rabat 1972, 15-16.

57 İbn Ebu Zer, 15-16.

58 Safedî, *Kitabü'l-Vafi bi'l-vefeyat*, nşr. H. Ritter v. dgr. Wiesbaden 1962, III, 299.

59 Bkz. Taberî, VII, 517; Ebü'l-Ferec el-İsfahanî, 206-208, 253-254; İbnü't-Tıktakâ, *Kitabü'l-Fahrî*, Beyrut ts. 164-165; Makrizî, 101; Cem Zorlu, *Abbasilere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyanlar*, Ankara 2001, 222-225; Abdülbâsit Bedr, *et-Tarihu'ş-şamil li'l-Medineti'l-münevvere*, Medine 1993, I, 439-440.

60 İbn Sa'd, *et-Tabak_tü'l-kübra: el-kısmü'l-mütemmim*, nşr. Ziyad M. Mansur, Medine 1983, 375; M. Öz, "Muhammed b. Abdullah el-Mehdî" *DİA* , XXX, 489.

61 Belazürî, IV, 313-314.

62 Belazürî, III, 314, 316.

ve biat alamadıkları gerekçesiyle görevden alan Ebû Ca'fer el-Mansur, oğullarını kendisine getirip teslim etmediği gerekçesiyle Abdullah b. Hasan'ın da tutuklanmasını emretmişti.[63] Üç yıldan fazla hapiste kalan ve şiddete maruz kalan babasının nakledildiği Kûfe'deki mahbesde ölmesi üzerine tarafdarlarıyla birlikte harekete geçen Muhammed en-Nefsüzzekiyye Medine'yi ele geçirip vali başta olmak üzere Abbasî tarafdarlarını habsetti (25 Eylül 762).[64] İmam Malik'in '*zorlanarak (kerhen) yapılan biat geçerli değildir*'[65] diyerek Muhammed en-Nefsüz-zekiyye'yi desteklemiş olması, Muhammed'in kıyamının etkisini artıran bir faktör olmuştu. Bu arada Muhammed en-Nefsüzzekiyye'nin Âl-i Fâtıma'nın diğer kolunu oluşturan Hüseynîler'den ne kadar destek aldığı hususu özellikle Ca'fer es-Sadık'ın tutumu açık olmadığı için mübhemdir. Amcası Zeyd b. Ali'nin Emevîler'e karşı harekete geçerek öldürülmesinden sonra (740)[66] Emevîler'in baskılarından kurtulabilmek için Medine'de inzivaya çekilen Ca'fer es-Sadık, Abbasîler döneminde siyasî-idarî alanda herhangi bir değişikliğin olmadığını görünce kendini tamamen ilme vermişti. Bu bakımdan amcazâdeleri Muhammed en-Nefsüzzekiyye ile İbrahim'in siyasî kalkışmalarına çok da tarafdar olmamıştı.[67] Onun bu şekilde siyasî olaylardan uzak tavrı Ebû Ca'fer el-Mansur tarafından değerlendirilmek istenmiş ve Benî Hüseyin'in Muhammed en-Nefsüzzekiyye'nin etrafında olmaması için çeşitli girişimlerde bulunmuştur.[68] Ancak, doğrudan siyasî olayların içerisinde yer almayan Ca'fer es-Sadık'ın Benî Hasan'a yapılan bazı uygulamaları hoş karşılamayarak tepkisini dile getirmesi[69] ve el konulan mallarını Muhammed en-Nefsüzzekiyye'nin katledilmesinden sonra Mansur'dan talebinin cevapsız bırakılarak yerine getirilmemesi[70], onun en azından Abbasîler'in yanında yer almadığını ve Âl-i Fâtıma'nın bölünmesine izin vermediğini göstermektedir.

---

63 Halife b. Hayyat, *Tarihu Halife b. Hayyat*, nşr. S. Zekkâr, Beyrut 1993, 340-341; Belazürî, III, 315; Arif Abdülganî, *Tarihu ümerai'l-Medineti'l-münevvere*, Dımaşk 1996, 117-122; Bedr, *et-Tarihu'ş-şamil li'l-Medineti'l-münevvere*, II, 17-18.

64 İbn Sa'd, 376; Taberî, VII, 550; M. Öz, "Muhammed b. Abdullah el-Mehdî", *DİA* , XXX, 489-490.

65 Taberî, VII, 560; İbn Kesir, X, 86. İmam Malik'in derslerinde baskı altında ve zorlamayla oluşan boşamanın geçersiz olduğuna dair hadisi rivayet etmesi, Ebu Ca'fer el-Mansur'un hal'ine, Muhammed en-Nefsüzzekiyye'ye biat anlamına geldiği şeklinde yorumlanmıştır. bkz. A. Özel, Mâlik b. Enes", *DİA* , XXVII, 508.

66 Bkz. Belazürî, III, 427-451.

67 M. Öz, "Ca'fer es-Sâdık", *DİA*, VII, 1.

68 Taberî, VII, 538.

69 Taberî, VII, 540-541.

İbrahim b. Abdullah babasının Hicaz'da Mansur tarafından habsedilmesinden sonra aralarında Aden, Sind, Kûfe, Musul, Enbar, Bağdad, Medain ve Vasıt gibi beldelerin yer aldığı İslâm dünyasını gizlice dolaştıktan sonra Basra'ya gelip yerleşti (143/761).[71] Halife Mansur'un aldığı sert tedbirlere rağmen başta Basra ileri gelenleri olmak üzere Ahvaz, Fars ve çevrede bulunan diğer beldelerden aralarında Ebu Hanife'nin de bulunduğu çok sayıda kişi İbrahim'e tâbi oldu.[72] İbrahim b. Abdullah, 25 Eylül 762'de Abbasîler'e karşı hilafet iddiasıyla harekete geçen Muhammed en-Nefsüzzekiyye'nin İmam Malik'den fetva alarak şehir halkının da desteğiyle Medine'ye hakim olduğunu, Medine ve Mekke halkının ona biat ettiğini[73] haber alınca onu desteklemek için Basra'da daha şiddetli bir kalkışma başlatarak Kûfe üzerine yürüdü.[74]

Hicaz ve Irak'ın çeşitli şehirlerinde etkisi hissedilen bütün bu hareketler olurken Muhammed ile Mansur'un karşılıklı mektuplaştıkları, Muhammed'in Hz. Peygamber'in soyundan geldikleri hususuna vurgu yaptığını, Mansur'un ise kendilerinin Hz. Peygamber'e amcası vasıtasıyla bağlı oldukları ve bu yolla "*asabe*" olmanın Fâtıma vasıtasıyla olandan daha üstün olduğunu söylemesi dikkat çekicidir.[75] Medine ve Basra'nın Abbasî hakimiyetinden çıkması kadar önemli olan ve Ebu Ca'fer el-Mansur'un işini zorlaştıran diğer bir hadise de, o dönemde davranışları toplum nazarında çok belirleyici olan İmam Malik ve Ebu Hanife[76] gibi iki önemli şahsın halifeliği daha önce gerçekleştiği için Muhammed en-Nefsüzzekiyye'ye yönelmiş

---

70 Taberî, VII, 603.

71 Takıyyüddin el- Fasî, *el-Ikdü's-semin fi Tarihi'l-beledi'l-emin* (nşr. M. A. Atâ), Beyrut 1998, IV, 175; M. Öz, "İbrâhim b. Abdullah", *DİA* , XXI, 283.

72 Taberî, VII, 622-629; Belazürî, IV, 348-349; İbn Inebe, *Umdetü't-talib fi ensabi Âli Ebî Talib*, nşr. A. es-Sade- A. Abdülganî, Dımaşk 2005, 148; Ebü'l-Ferec el-İsfahanî, ts. 354-367; İbn Fazlullah el-Ömerî, XXIV, 28-31.

73 Fasî, IV, 175.

74 Belazürî, IV, 298-299. Muhammed ve İbrahim'in hapiste olan babalarına giderek kıyam için izin istedikleri ve aldıkları izin üzerine harekete geçtikleri kaydedilir. Abdülmelik b. Hüseyin, *Semtü'n-nücûmü'l-avâli fi enbai'l-evail ve't-tevali*, nşr. A. A. Abdülmevcud-A. M. Müavvız, Beyrut 1998, VI, 169.

75 Belazürî, IV, 323-325.

76 Hayatının elli iki yılını Emevîler, on sekiz yılı Abbasîler döneminde geçiren Ebu Hanife Ehl-i beyt'e karşı kalbî yakınlık ve bağlılık duyuyor ve Âl-i Fâtıma'ya muhabbet besliyordu. Bu sebeple Emevîler ve Abbasîler'in Ehl-i beyt'e karşı tutumları sertleşip yanlış uygulamalar içine girdiklerinde onları tenkit etmekten ve muhalif hareketleri desteklemekten geri durmamıştır (Ebü'l-Ferec el-İsfahanî, 146; M. Uzunpostalcı, "Ebû Hanîfe", *DİA* , X, 132-133).

olmalarıdır.[77] Özellikle Ebu Hanife'nin de Irak'da Muhammed'in kardeşi İbrahim'in hareketini açıkça destekleyerek ona maddi-manevî her türlü yardımın edilmesi gerektiği şeklinde fetva vermesi Abbasî otoritesinin daha da sarsılmasına sebep olmuştu.[78]

Ali evladından iki kardeşin aynı anda harekete geçmeleri ve iki önemli âlimden destek almaları üzerine harekete geçen Mansur, Mısır ve Suriye'den Medine'ye erzak sevkıyatını engelleyerek yeğeni İsa b. Musa kumandasındaki bir orduyu Medine'ye gönderdi.[79] Hendek ve Harre savaşlarında kullanılan hendekler yeniden tahkim edilerek Abbasîler'e karşı konulmaya çalışılmışsa da, İsa b. Musa komutasındaki ordu Medine'yi istila ederek şehre hakim oldu; Muhammed en-Nefsüzzekiyye ile teslim olmayan Medineliler öldürüldü ve Benî Hasan'ın mallarına el konuldu (6 Aralık 762).[80] Mansur'un olayın ardından Medine valisine, Mu-hammed'in tarafdarlarından Kureyşliler'i hapisle, Araplar'ı dayakla, Arap olmayanları da (*mevâlî*) ellerinin kesmekle cezalandırmasını emrettiği haber verilmektedir.[81] Harre Vak'ası'ndan sonra Medine tarihinde en çok iz bırakan bu olaydan sonra Medine, Abbasî hükûmetine karşı Ali evladının ve özellikle Hz. Hasan'ın neslinden gelenlerin öncülüğünde gerçekleşen muhalefet hareketinin merkezi haline geldi.[82] İsa b. Musa Medine'yi Abbasî hakimiyetine aldıktan sonra Ebu Ca'fer el-Mansur'un emriyle Muhammed en-Nefsüzzekiyye adına harekete geçmiş olan kardeşi İbrahim b. Abdullah'ın üzerine yürüdü. Kûfe yakınlarında Bâhamrâ'daki karşılaşmada İsa b. Musa İbrahim b. Abdullah'ı mağlup ederek Muhammed en-Nefsüzzekiyye'den sonra yerine geçen kardeşini de ortadan kaldırdı (14 Şubat 763).[83]

---

77 Belazürî, IV, 319-321; Taberî, VII, 552, 560; Ebü'l-Ferec el-İsfahanî, 283, 364-367, 379; İbn Inebe, 143; İbn Kesir, X, 86.

78 Ebü'l-Ferec el-İsfahanî, 361, 366; İbn Inebe, 148.

79 Belazürî, IV, 326; Zorlu, 264.

80 Taberî, VII, 599-603; Belazürî, IV, 327-334; Ebü'l-Ferec el-İsfahanî, 265-271; Abdülmelik b. Hüseyin, VI, 177.

81 Zübeyr b. Bekkâr, *el-Ahbaru'l-muvaffakiyyat*, Beyrut 1996, 305.

82 Muhammed en-Nefsüzzekiyye'nin Medine'nin kuzeyinde bulunan kabri türbe haline getirilmiş ve şehrin önemli ziyaretgâhlarından birisi olmuştu (Sehavî, *et-Tuhfetü'l-latife fî Tarihi'l-Medineti'ş-şerîfe*, Medine 1979, I, 72; Meragî, *Kitabu Tahkiku'n-nusra bi-telhisi mealimi Dâri'l-hicre*, nşr. S. Abdülfettah, Mekke 1997, 168.

83 Taberî, VII, 647-649; Belazürî, IV, 349; İbn Ebu Zer, s. 16; Ebü'l-Ferec el-İsfahanî, 349-352; İbn Haldun, 187.

Muhammed en-Nefsüzzekiyye ile kardeşi İbrahim'in uzun uğraşlar sonucu siyaset sahnesinin dışına itilmesiyle ilgili üzerinde durulması gereken önemli hususlardan birisi de destekçilerin âkıbetleridir. Ebu Hanife, Âl-i Fâtıma'nın Hasenî kolunun önemli üyelerinin, babaları hapiste kendileri savaş meydanında hayata veda etmelerinden sonra Abbasîler'e karşı açıkça tavır almaya başlamış, derslerinde yaptığı tenkitleri eyleme dönüştürerek muhalif hareketleri desteklemeyi sürdürmüştür. Kadılık teklifini kabul etmemesinde Abbasîler'in özellikle Ali evladına karşı tatbik ettikleri uygulamalardan rahatsızlığı önemli rol oynamış olmalıdır. Nitekim Halife Mansur'un adamları tarafından hapse atılmış, işkenceye uğramış ve dövülmüş; ancak Abbasîler'e karşı bakış açısını değiştirmemiştir.[84] Toplum nazarında büyük itibar sahibi önemli kişilerden birisi olan Malik b. Enes'in Muhammed en-Nefsüzzekiyye'yi desteklediği için Medine valisi marifetiyle tutuklanarak kırbaçlandığı ve omuzunun sakatlandığı da bilinen bir hususdur.[85] Abbasîler, başlattıkları ihtilâl hareketini, Mesih beklentileri ve Ehl-i beyt'den dinî alanda ıslahat yapacak ve adaletli bir idare kuracak kişiyi iktidara getirme vaadiyle yürütmüşlerdi. Bu bağlamda Medine'de tarafdarlarınca Mehdi kabul edilen[86] Muhammed en-Nefsüzzekiyye ile Ebu Ca'fer el-Mansur'un Mehdilik yarışına girişmiş olmaları toplumdaki beklentilerin sona ermediğinin bir göstergesi olduğu gibi, Muhammed en-Nefsüzzekiyye hareketinin Mehdi inancının oluşumuna katkıda bulunduğu da söylenebilir.[87] Muhammed en-Nefsüzzekiyye kıyâmı süresince dinî hassasiyeti ve anlayışına ters düşen davranışlardan kaçınmış, siyasî davranışlarında atası Hz. Ali'yi örnek alarak dinî ve ahlâkî değerlere bağlı kalmış, temsil ettiği topluluk önünde Emevîler ile Abbasîler'in durumuna düşmemeye özen göstermiştir.[88]

Muhammed en-Nefsüzzekiyye'nin katledilmesinden sonra Kâbil'e kaçan çocuklarından Abdullah Eşter el-Kâbilî, göstermiş olduğu siyasî faaliyetlerinden dolayı Ilc adı verilen dağda öldürülmüş, kesilen başı

---

84 Bkz. M. Uzunpostalcı, "Ebû Hanîfe", *DİA* , X, 133.
85 Bkz. A. Özel, "Mâlik b. Enes", *DİA* , XXVII, 508.
86 İbn Haldun, 187; Abdülmelik b. Hüseyin, VI, 172
87 Mehdilik hakkında geniş bilgi için bk. M. Öz, "Mehdîlik", *DİA* , XXVIII, 384-386.
88 Ebu Ca'fer el-Mansur hacca geldiği zaman ani bir baskınla öldürülmesi teklifini, '*onu itaate çağırmadan hile ile asla öldürmem*' şeklinde reddi ya da kendisi hakkında bilgi toplayan casusun yakalanarak getirilmesi üzerine '*zorda kalmadıkça hiç kimseyi öldürmeyeceğim*' demesi (Taberî, VII, 525-528), onun bu tavrına misâlen zikredilebilir.

Mansur'a götürülmüştü (768).[89] Abdullah'ın geride bıraktığı Muhammed adlı çocuğunu teslim alan Mansur, bu çocuğu nesebinin sıhhatini gösteren bir mektupla Medine'ye göndererek Benî Hasan'a teslim edilmesini sağlamıştı.[90] Bu haber Âl-i Fâtıma'nın soyunun kayıt altına alınarak muhafaza edilmesine erken dönemden itibaren başlanıldığını da göstermektedir. Bu esnada Medine valiliğine Abbasî idaresinde görev alan Ali evladının nadir şahsiyetlerden birisi Hasan b. Zeyd tarafından üstlenilmiş olması, belki de Âl-i Fâtıma ile ilişkileri düzeltmeye yönelik bir davranış olarak nitelendirilebilir. 767'de görev alan Hasan yaklaşık beş yıl süreyle valilik yapmış, daha sonra bizzat halife tarafından azledilerek malları müsadere edilmiş ve dayak atılarak habsedilmiştir.[91] Hasan b. Zeyd'in müsadere edilen malları arasında bulunan bir cariyeyi Medineli bir kimse satın almış, cariyenin bebek beklediğini söylemesi üzerine doğumuna kadar beklenmiş ve dünyaya gelen çocuk babasının soyundan geldiği Âl-i Hasan'a teslim edilmişti.[92] Muhammed en-Nefsüzzekiyye'nin diğer bir çocuğu ise Mısır'da babası ve amcası adına amcasının oğlu İbrahim b. Hasan ile birlikte siyasî faaliyetlerde bulunmuştu.[93] Muhammed en-Nefsüzzekiyye'nin hareketi başarılı olmuş olsaydı hareketin Mısır ayağı bunlarla tamamlanacaktı.[94] Ebu Ca'fer el-Mansur dönemi Âl-i Ali özellikle de Benî Hasan için çok problemli bir dönemdir.[95] Çünkü Mansur, iktidarı döneminde siyasî otoritesi açısından ciddi bir tehlike oluşturan Ali evladıyla uğraşmış, onları idam ve hapis dahil çeşitli şekillerde cezalandırmaktan çekinmemiştir.[96] Bu bakımdan Âl-i Fâtıma'nın kendi aralarında '*Ümeyyeoğulları'nın saltanatının bitmesini temenni ettik ve Abbasoğulları'nın gelmesine sevindik. Fakat o zamanki durumumuz şimdiki kadar kötü olmamıştı.*' şeklinde konuştukları kaynaklarda yer almaktadır.[97]

---

89 İbn Inebe, 143. Bazı rivayetlerde ise başının kesilmesini önlemek için cesedi Mehrân nehrine atılmıştı. Bkz. Taberî, VIII, 36.

90 Ebü'l-Ferec el-İsfahanî, 314; Taberî, VIII, 36.

91 Hatib el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, Beyrut ts., VII, 309; Taberî, VIII, 156; İbnü'l-Esir, VI, 80.

92 Zübeyr b. Bekkâr, 305; Uyar, 237.

93 Taberî, VIII, 95.

94 Bkz. Uyar, *Ehl-i Beyt İslam Tarihinde Ali-Fatıma Evlâdı*, 230-232.

95 Mansur'un, Hz. Ali'den başlayarak Âl-i Fâtıma'yı tenkit eden ve aleyhlerine kamuoyu oluşturmaya yönelik konuşmalara sıkça başvurması bu hususu teyit etmektedir. Meselâ bkz. Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, nşr. M. Muhyiddin Abdülhamid, Beyrut ts., III, 311-312.

96 Bkz. Uyar, 239-242. Hilafetin Âl-i Fâtıma'nın olduğu şeklinde görüş bildiren şair Südeyf'in diri diri gömülmesini emretmesi bu örneklerden birisidir (Fasî, IV, 175).

97 Makrizî, 102.

Bu dönemde kendilerinin Hz. Fâtıma'nın soyundan geldiklerini iddia ederek siyasî faaliyet içerisine giren şahısların en erken örneklerinden birisine Endülüs'de rastlanmaktadır. 768 yılında ayaklanan Şaknâ b. Abdülvahid, Endülüs Emevî Devleti'nin kurucusu olan I. Abdurrahman'ı epeyce uğraştırmış ve 160 yılında (776-777) pusuya düşürülerek öldürülmesiyle hareketi başarısızlıkla sonuçlanmıştı.[98] İlk sahte seyyid (*müteseyyid*) örneği olarak nitelendirilebilecek olan bu olay, Âl-i Fâtıma'nın bulundukları bölgelerde, Hz. Muhammed'e ve Ehl-i beyt'e duyulan hürmet ve muhabbetten dolayı siyasî amaçları için kolaylıkla tarafdar toplayabileceklerini ortaya koymaktadır.[99]

Mansur'dan sonra iktidara gelen Mehdi-Billâh zamanında (775-785) Âl-i Ali'ye ve tarafdarlarına karşı ılımlı bir siyasetin izlendiği dikkat çekmektedir. Tahta çıkınca hapiste bulunan Ali evladını serbest bırakan, Muhammed en-Nefsüzzekiyye isyanına destek verdikleri için babasının ibtal ettiği Mekke ve Medine'ye ait imtiyazları geri veren Mehdi el konulan mülkleri de iade etmiş ve yeni iktâlar vermişti.[100] Ancak, mevcut ortam çok fazla devam etmemiş, Abbasî tahtına Hâdi'nin (*İlelhak*) çıkmasıyla Ali evladı ile Bağdad halifeliği arasında mücadele yeniden başlamıştı. Kûfe'de halifeliğini ilân edip Horasan'a giden daha sonra da Medine'ye yerleşen Hüseyin b. Ali, Bağdad Abbasî idaresi ile tüm bağlarını kopardı. En büyük destekçileri arasında Abdullah b. Hasan'ın iki oğlu, Hüseyin b. Ali'nin dayısı da olan İdris ile Yahya bulunuyordu.[101] Ali b. Hüseyin b. Ali Zeynelâbidîn'in Mehdi-Billâh'ın vefâtından sonra, onun eşlerinden Rukiyye ile evlenmesi iki grup arasında sürtüşmeleri yeniden alevlendirdi. Bu evlilikten hoşnut olmayan Hâdi'nin evlilikten vazgeçmemekte direnen Ali b. Hüseyin'i 500 değnek ta'zîr cezasına çarptırması, Medine'deki Ali evladı ve tarafdarlarıyla Hâdi'nin arasının açılmasına sebep oldu.[102] Medine Valisi İshak b. İsa Abbasî iktidarınca benimsenen siyasetin Medine'de sıkıntıya sebep olacağını anlayınca görevinden affını istemek için yerine Hz. Ömer'in torunlarından

---

98 İbnü'l-Esir, V, 605; VI, 9, 35, 42, 49; Uyar, 243.

99 İbn Haldun, her dönemde Âl-i Fâtıma'nın nesebinin her dönemde lekelenmek istendiğini, ancak onların bundan masum ve münezzeh olduğunu vurguladıktan sonra, '*Dünya hayatında onlar lehinde mücadele ettim; onlar da kıyamet günü benim lehime mücadele ederler*' diyerek Ehl-i beyt'in nesebinin zamanına kadar kayıt altına alınmış olduğu kaydeder (İbn Haldun, 31).

100 Nahide Bozkurt, "Mehdî-Billâh", *DİA* , XXVIII, 378.

101 Taberî, VIII, 194; Ya'kubî, II, 404-405.

102 İbn Fazlullah el-Ömerî, XXIV, 205.

Ömer b. Abdülaziz'i vekil bırakarak Bağdad'a gitti (786).[103] Yeni vali hacc için gelenlerden Ebu Talib soyundan yetmiş kadar Hz. Ali tarafdarıyla dışardan gelen bazı kimselerin Hüseyin b. Ali'nin evinden toplantılar yaptıklarını öğrendi. Siyasî faaliyetler içerisinde olduklarını düşünerek bu kişilerin Medine'deki akrabalarından birer kefil göstermelerini, Mescid-i Nebevî'de günlük olarak yapılan yoklamalarda hazır bulunmalarını ve şehirden ayrılmamalarını emretti.[104] Bu arada Muhammed en-Nefsüzzekiyye'nin oğlu Ebü'z-Zift Hasan ile iki arkadaşının şarap içerken görülüp, bunlara farklı bir had cezasının uygulanmasının yanısıra Medine sokaklarında sırtları açık bir biçimde halka teşhir edilmeleri, şehirdeki ortamın daha da gerginleşmesine sebep oldu.[105] Bizzat Hüseyin b. Ali'nin cezanın infazına Irak'da olmayan bir uygulama olarak karşı çıkmış olması ve baskıları sonucu suçluların teşhir edilmelerinden vazgeçilerek hapsedilmiş olmaları, etrafındaki muhalif oluşumun güçlenmesine sebep olmuştu.[106] Bir süre sonra Hüseyin b. Ali'nin kefaletiyle hapisten çıkan Ebü'z-Zift Hasan'ın bir Cuma günü yoklamaya gelmemesi üzerine Medine valisinin onun kefillerini sorumlu tutması ve baskı yapması fayda etmemiş ve valinin otoritesinin daha da sarsılmasına sebep olmuştu. 17 Mayıs 786 tarihinde Ali evladından 26 kişi ve hacc için gelen Hz. Ali tarafdarlarıyla bir kısım mevali toplanarak Mescid-i Nebevî'yi ele geçirdiler ve müezzine zorla sabah ezanını "*hayye alâ hayri'l-amel*" değişikliğiyle okuttular. Beyazlar giymiş olarak mescide gelen Hüseyin b. Ali sabah namazını kıldırdıktan sonra kısa bir konuşma yaparak biat aldı.[107] Hüseyin'in konuşmasının içeriği ve hangi çerçevede olduğu hususu tartışmalıdır. Şiî geleneğiyle ilgili olan rivayetler onun biat talebinin imamet veya hilafet iddiası içermediği, sadece halkı Allah'ın kitabına ve resûlünün sünnetine tâbi olmak ile Ehl-i beyt'i benimsemek amacına yönelik olduğu

---

103 Taberî, VIII, 192. İshak'ın gidişinin yeni halifeyi tebrik etmek ve babası için başsağlığı dilemek niyetiyle olduğu da kaydedilir. Bkz. İbn Kesir, X, 162.

104 Abdülganî, *Tarihu ümerai'l-Medineti'l-münevvere*, 142.

105 Medine'deki rahatsızlığın temel sebebi şarap içen kimseye İslâmiyet'in ilk döneminden itibaren sayı ve keyfiyet bakımından farklı bir cezalandırma uygulamasının olması ve hurmadan yapılan içki için Irak'da had cezası uygulanmadığı için verilen cezaların haksız ve ağır olduğu inancından ileri geliyordu. Bkz. Taberî, VIII, 192; Ali Bardakoğlu, "Had", *DİA* , XIV, 548. Diğer yandan Ebü'l-Ferec el-İsfahanî ile İbnü't-Tıktakâ şarap içme fiiliyle ilgili haberlerin uydurma olduğu görüşündedirler. Bkz. Ebü'l-Ferec el-İsfahanî, 444; İbnü't-Tıktakâ, 190.

106 Taberî, VIII, 192; İbnü'l-Esir, VI, 90.

107 Taberî, VIII, 192-193; İbnü'l-Esir, aynı yer.

şeklindedir.[108] Taberî ve onu takip eden rivayetlere göre ise durum bunun tam tersidir; Hüseyin halifelerin ve hilafet varislerinin geleneğine uyarak biat almış ve Murtaza lakabını benimseyerek hattıhareketini belirlemiştir.[109] Hüseyin 28 Mayıs 786'da hacc için beraberindeki 300 kişilik silahlı bir birlikle yola çıkarak Mekke-Medine arasındaki Fah vadisine ulaştı. Halife Hâdi o sırada hacc için Mekke'de bulunan babasının amcası Abbas b. Muhammed kumandasındaki birliği Hüseyin ve tarafdarları üzerine yönlendirdi. Abbasî Devleti'nin sembolü siyahlara bürünmüş olan ve bu yüzden "*müsevvide*" adı verilen kuvvetler, Hüseyin'in beyazlara bürünmüş olan ve "*mübeyyiza*" adı verilen kuvvetleriyle Fah'da karşılaştı. "*Yevmü Fah*" adı verilen bu olayda katledilen "Sâhibü Fah" lakabıyla meşhur olan Hüseyin'in kesik başı önce Halife Hâdi'ye, daha sonra da bölgedeki Hz. Ali tarafdarlarına gözdağı vermek için Horasan'a gönderildi (11 Haziran 786).[110] Kıyamı barış ve esenlik içinde yaşamanın mümkün olup olmadığının bir arayışı olarak nitelendirilen[111] ve dokuz ay on sekiz gün hüküm süren Hüseyin'in öldüğü haberi Medine'ye ulaşınca saklandığı yerden çıkan Medine valisi Hz. Ali soyundan gelenlerle Hüseyin'i destekleyen bazı kimselerin evlerini ateşe vererek mallarına el koymuştu.[112]

Şiîler tarafından Kerbela Vak'ası'ndan sonra en dehşet verici ve elim hadise olarak kabul edilen ve adına yas tutulan bu olaydan canını kurtaran Hüseyin'in dayısı İdris b. Abdullah el-Hasenî Mısır üzerinden Mağrib'e gitmek zorunda kaldı. Fustat'ta posta teşkilatının başında bulunan Salih b. Mansur'un azadlısı Vazıh'ın yardımıyla Abbasîler'in takibinden kurtularak Berka ve Kayrevan üzerinden Tilimsan'a, buradan da Mağrib bölgesinin merkezi sayılan Tanca'ya ulaştı.[113] Hz. Peygamber'in soyundan gelen İdris b. Abdullah kısa zamanda ilgi odağı haline geldi ve Berberî kabileleriyle temasa geçerek onları çevresinde toplamayı başardı. İdris b. Abdullah temel siyasî hareket noktasını Abbasîler'e yapılan biatın geçerli olmadığı çerçevesine oturtarak, Abbasî halifelerinden Ebû Ca'fer el-Mansur'dan önce

---

108 Ebü'l-Ferec el-İsfahanî, s. 449-450; E. R. Fığlalı, "Hüseyin b. Ali, Sâhibü Fah", *DİA* , XVIII, 525. Benzer bir anlatım tarzını İbn Kesir'de benimsemiştir. Bkz. İbn Kesir, X, 162.

109 Taberî, VIII, 194; İbnü'l-Esir, VI, 90.

110 Taberî, VIII, 199-203; İbnü'l-Esir, VI, 90; E. R. Fığlalı, aynı yer.

111 Abdülganî, *Tarihu ümerai'l-Medineti'l-münevvere*, 144.

112 İbn Kesir, X, 162.

113 Belâzürî, III, 355; Ebü'l-Ferec el-İsfahanî, 487-488; İbnü'l-Esir, VI, 93; Zehebî, *el-İber fi haberi men gaber*, nşr. S. Müneccid, Kuveyt 1984, I, 256.

ağabeyi Muhammed en-Nefsüzzekiyye'ye biat edildiği görüşünü ileri sürüyordu. Ayrıca Muhammed en-Nefsüzzekiyye'nin hilafetinin İmam Malik ve Ebu Hanife gibi önemli şahsiyetler tarafından desteklenmiş olması siyasî faaliyetlerinin bir diğer belirleyici unsuruydu. İmam Malik, Abbasî Halifesi Mansur'un hal'ine fetva vererek Muhammed en-Nefsüzzekiyye'ye biat edilmesini istemekle kalmamış, Muhammed'den sonra kardeşi İdris b. Abdullah'ın halife olmasını tavsiye etmişti.[114] İdris b. Abdullah mevcut ve meşrû halife olan Muhammed en-Nefsüzzekiyye'ye baş kaldıran Abbasîler'e yapılan biatın geçerli olmadığı ve ağabeyinin de hilafeti kendisine vasiyet ettiği noktasından hareket ederek biat almaya çalışıyordu. Tanca'da faaliyetlerini sürdüren daha sonra da Fas ile Miknas arasında dağlık Zerhun bölgesi yakınındaki Velila'ya giden İdris b. Abdullah'ın Mağrib'deki etkinliğinin artmasında kabile reisleriyle kurduğu ilişkiler kadar dinî konularda geniş bilgi sahibi olması ve Hz. Muhammed'in soyundan olmasının büyük rolü olmuştu.[115] Velila'da Evrebe adlı Berberî kabilesinin desteğiyle İdris b. Abdullah'a dinî ve siyasî lider olarak biat edildi (5 Şubat 789) ve böylece 985 yılına kadar Fas'da hüküm sürecek olan İdrisîler dönemi başladı.[116] Kardeşi Muhammed en-Nefsüzzekiyye'nin vasiyetiyle yönetime gelen imam veya emir unvanını kullanan diğer İdrisîler'in aksine halife olarak da kabul edilen[117] İdris b. Abdullah, kendisine biat edildiği esnada vermiş olduğu hutbesinde '*Bizde bulduğunuzu bizden başkasında bulamazsınız*'[118] diyerek bu hilafetin hakları olduğuna vurgu yapıyordu. Kendi adına biat aldıktan sonra siyasî ve askerî faaliyetlerine devam ederek nüfûz alanını genişleten I. İdris'in gittikçe güçlenen konumu Abbasîler için bir problem haline geldi. Harunürreşid İdris'in üzerine ordu göndermek yerine yakın adamlarından Süleyman b. Cerir eş-Şemmah'ı Mağrib'e göndererek zehirletmeyi tercih etti.[119] I. İdris vefât ettiği zaman hayatta erkek çocuğu bulunmuyordu; ancak halifenin Nefze kabilesine mensup câriyesi hamile idi. I. İdris'in hacibi Raşid

---

114 İmam Malik'in İdris b. Abdullah'ın babasını desteklemiş olması Mağrib'de Malikî mezhebinin yayılmasını kolaylaştıran bir etken olmuştur. Bkz. Abdülhay el-Kettânî, *et-Terâtibü'l-idâriyye*, çev. Ahmet Özel, İstanbul 1990-92, I, 86.

115 İbn Ebu Zer, 19-20; M. Rezûk, "İdrîs I", *DİA* , XXI, 481.

116 İdrisîler hakkında geniş bilgi için bkz. Mes'udî, III, 308-309; İbn Haldun, 31-32; İbn Ebu Zer, 28-29; M. Rezûk, "İdrîsîler",495; İsmail el-Arabî, *Devletü'l-Edarise: Mülûkü Tilemsan ve Fas ve Kurtuba*, Beyrut 1983, 51 vd.

117 İbn Fazlullah el-Ömerî, XXIV, 64-65; Makrizî, *el-Mugaffe'l-kebir*, nşr., M. el-Ya'lavî, Beyrut 1991, II, 10.

118 İbn Ebu Zer, 28; Kettânî, I, 86.

119 Belazürî, III, 355; İbn Ebu Zer, 23-24; İbn Haldun, 31; Ebü'l-Ferec el-İsfahanî, 490.

Berberîler'i toplayıp doğacak çocuk erkek olursa ona biat edilmesini teklif etti.[120] Berberîler İdris b. Abdullah'ın siyasî vizyonunun genişliğinden, özellikle de Ehl-i beyt'e sevgi ve hürmetlerinden çocuk dünyaya gelinceye kadar beklediler ve doğan çocuğa babasına çok benzediği için İdris adını vererek biat ettiler.[121] Bölgede İslâmiyet'in yayılmasında büyük rolü olan İdrisîler, Mekke emirliği görevini üstlenen şerifler bir yana bırakılırsa, İslâm tarihinde Hz. Muhammed'in soyundan gelen en uzun hanedan olduğu görülür. Ancak, Âl-i Fâtıma'dan olduklarını gösteren her hangi bir terminoloji geliştirmemiş olmaları[122] onların neseplerinin tartışılmasına sebep olmuştur.[123]

Cahiliye dönemi Arap toplumunda kabilenin hakim ailesini temsil eden "*ehlü'l-beyt*" tabiri, İslâmiyet'ten sonra Hz. Muhammed'in ailesi ve soyu manasına gelen bir tabir olarak aileyi de aşan bir anlamda kullanılarak Hz.. Muhammed'e mensubiyeti ifade eden bir şekle dönüşmüştür.[124] Özellikle Emevîler döneminde itibaren Âl-i Fâtıma'nın İslâm dünyasının çeşitli bölgelerine yayıldıkları, bulundukları yerlerde çevrelerinde önemli gruplaşmaların olduğu birer çekim merkezi haline geldikleri görülmektedir. Hatta onların etrafına oluşan bu gruplaşmaların bazen siyasî hareketlere dönüştüğü ve merkezî otoriteden bağımsız hareket etmek isteyen Âl-i Fâtıma mensuplarından bazılarının kendi adlarına biat alma girişiminde bulundukları da bir vakıadır. İdareden kaynaklanan sıkıntılar, toplumda Emevî ve Abbasîler'e karşı oluşan hoşnutsuzluk ve Ehl-i beyt'e özellikle de Âl-i Hasan ve Âl-i Hüseyin'e, Hz. Muhammed'e tâbi olmanın bir gereği olarak hürmet ve muhabbet duymadan kaynaklanan bakış açısı, Ali evladının zaman zaman siyasî faaliyetlere girmesine sebep olmuştur. Hepsinden önemlisi Hz. Muhammed ve halifelerinin oluşturmaya çalıştıkları İslâm değerlerine uygun bir toplum düzeninin mücadelesi yapılmış ve hilafetin saltanata dönüştürülmesi mesele edilmiştir. Emevî ve Abbasîler'in iktidarlarında hak ve adaletten yana olmamaları, şiddet

---

120 Ebü'l-Ferec el-İsfahanî, 491; Zehebî, *el-İber*, I, 256; İbnü'l-İmad, *Şezeratü'z-zeheb fi ahbari men zeheb*, nşr. A.-M. el-Arnaut, Dımaşk 1986, I, 269.

121 İbn Ebu Zer, 24-26. II. İdris çocukluk dönemini babasının hacibi Raşid'in vesayeti altında geçirdi. İfrikiye hakimi İbrahim b. Ağlebî tarafından düzenletilen suikastta öldürülen Raşid'in yerine Ebu Halid Yezid b. İlyas el-Abdî vasi tayin edildi. Ebu Halid bu sırada onbir yaşında olan II. İdris'e ikinci defa biat aldı (İsmail el-Arabî, 74-77; M. Rezûk, "İdrîs II", *DİA* , XXI, 483).

122 İslâm tarihinde devlet başkanlarının kullandıkları unvanların gelişimi hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Haldun, 210.

123 Bkz. İbn Haldun, 31.

124 Bkz. Heytemî, 358 vd.

kullanmaları, devlet gelirlerini eşit dağıtmamaları ve "karanlığı aydınlatan ışık" ve "İslâmiyet'in direkleri" olarak görülen[125] Âl-i Fâtıma'yı bundan mahrum etmeleri ve Hz. Muhammed'in Âl-i Ümeyye ve Âl-i Abbâs dışında vârisi olmadığına toplumu inandırmaya çalışmaları[126]; onlara karşı ciddi ve İslâm değerlerine dayalı bir çıkış hareketini meşrû hale getiriyor ve bunun liderliğini üstlenmeye ehil ve hak sahibi olarak Âl-i Fâtıma görülüyordu.

Genellikle Türkçe literatürde Hz. Hüseyin'in mücadelesi hariç bu faaliyetler "isyan" tabiriyle karşılanmıştır. Ancak, klasik kaynaklarda isyan "meşrû devlet başkanına silahla karşı koyma" şeklinde tanımlanmış olup daha çok "*bağy*" tabiriyle ifade edilmiştir. Ayrıca devlete karşı silahlı ayaklanmanın bu suçu oluşturabilmesi için bir takım şartların oluşması gerekir ki, idarede adalet ve şahsî hürriyetin korunması bunun olmazsa olmaz şartıdır.[127] Bu bakımdan Âl-i Fâtıma'nın siyasî mücadelelerini isyan olarak adlandırma yerine "çıkış, zuhûr etme, kalkışma, kıyâm, siyasî hamle, siyasî hareket" gibi kavramlarla karşılamanın daha doğru olacağını düşünüyoruz. Sadece kendi siyasî ve dinî telâkkilerini İslâm toplumu üzerinde hakim kılmak isteyen Haricîlerin isyanları ile, Ehl-i beyt sevgisi ve Hz. Muhammed'in soyundan gelenlere karşı yürütülen yanlış tutum, davranış ve haksızlıkları önlemeye yönelik toplumum büyük kesiminden destek alan bu siyasî faaliyetleri birbirinden ayırmak gerekir.[128] Nitekim klasik İslâm kaynaklarında Ali evladının siyasî mücadelesinin genellikle "*hurûc*", "*zuhûr*"[129] gibi kavramlarla karşılanmış olması bu yaklaşımı desteklemektedir. Ayrıca Emevîler zamanında ve Abbasîler'in ilk döneminde gerçekleştirilen siyasî mücadeleleri Şiîlik çerçevesinde değerlendirmek de doğru değildir. Bu faaliyetler pek tabiî ki Şia'nın teşekkülü ve mezhebleşme sürecine tesir etmiştir. Ancak, bugün

---

125 Cahiz, "Risâletü Benî Ümeyye", [*en-Nizâ ve't-Tehasum fima beyne Benî Ümeyye ve Benî Haşim*, nşr. Hüseyin Mun'is, Kahire 1988], 126.

126 Bkz. Makrizî, 68-70, 95 vd.

127 Kavram olarak "*bağy*" ve bu suçun oluşması için gerekli şartlar hakkında geniş bilgi için bkz. A. Özel, *İslam Hukukunda Ülke Kavramı*, İstanbul 1988, 135-139; A. Şafak, "Bağy", *DİA* , IV, 451-452.

128 Ehl-i beyt ile ilgili bir risale yazan T. Makrizî bunu kaleme alış sebebini şu sözlerle açıklar: '*Ben insanların pek çoğunun Ehl-i beyt'in hakları konusunda kusurlu davrandıklarını ve onların haklarından yüz çevirdiklerini, saygınlıklarına değer vermediklerini ve Allah'ın onlara bahşettiği konumlarından habersiz olduklarını görünce bir risale yazmaya karar verdim.*' (Makrizî, *Ma'rifetu ma Yecibu li Âl-i Beyt en-Nebeviyye mine'l-Hakk alâ Adahum*, nşr. M. A. Âşûr, Beyrut 1972, 17.

129 Meselâ bkz. Taberî, VII, 552; Halife b. Hayyat, 348; Belazürî, IV, 313, 317; İbnü'l-Esir, V, 529; İbn Kesir, X, 85, 91.

anladığımız manada mezhebin ortaya çıkması için gerekli bir zümreleşmenin olmadığı ve Âl-i Ali'nin siyasî faaliyetlerini gerçekleştirdikleri coğrafyada daha sonra ortaya çıkan mezhep yapılanmasında Şiîliğin oranının oldukça düşük olması bu hususu desteklemektedir. Nakîbüleşraflık kurumunun oluşturulmasının altyapısını hazırlayan bu faktörlerden dolayı, İslâm dünyasının çeşitli bölgelerine dağılmış olan Âl-i Hasan ve Âl-i Hüseyin'in kayıt altına alınma faaliyetleri hız kazanmıştır. İslâm dünyasında iz bırakan Ali evlâdının siyasî faaliyetlerinin önemli olanlarını kayıt altına aldıktan sonra, Ortaçağ'da toplumun ileri gelenleri ve etkili kimseleri için kullanılan "*seyyid*" ve "*şerif*" kavramlarının anlamı ve X. asrın ikinci yarısından itibaren Âl-i Fâtıma'ya tahsisi ile Mekke emirliğinin Âl-i Hasan tarafından üstlenilmesi bir başka araştırmanın konusudur.